

STATI

<i>Jiří Večerník: Transformační procesy v socio-ekonomické perspektivě</i>	259
<i>Martin Lux: Konzervativní myšlení v postmoderní době</i>	273
<i>Ladislav Rabušic: Jak rozumět populačním projekcím</i>	289

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Andrew Thomas Green: Občanská společnost, ideje a utváření politiky</i>	309
--	-----

Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Hynek Jeřábek: Marienthal</i>	321
--	-----

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Tomáš Katrňák: Věda a jak versus život a proč</i>	339
--	-----

RECENZE

<i>Jiří Večerník: Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective (P. Machonin)</i>	345
<i>Kolektiv autorů: Dějiny obyvatelstva českých zemí (V. Srb)</i>	347
<i>Josef Šmajš: Kultura proti přírodě (J. Keller)</i>	350
<i>Elżbieta Matynia (ed.): Grappling with Democracy. Deliberations on Post-Communist Societies (1990-1995) (M. Novák)</i>	351

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Projekt „Sociální trendy“ (P. Matějů, J. Večerník)</i>	355
<i>Ohlédnutí za Velkým sociologickým slovníkem (A. Vodáková)</i>	356
<i>Demokracie ve stínu globalizace (M. Havelka)</i>	358
<i>Budoucnost státu blahobytu (J. Musil)</i>	359
<i>Přijímací zkoušky na obor sociologie na FF UK 1997 (J. Buriánek)</i>	360

ANOTACE

<i>V. Foretová, M. Foret: Komunikující město (J. Kapr)</i>	365
--	-----

DOKUMENT

<i>Simmel a Masaryk. Na okraj jedné neznámé Masarykovy recenze (M. Petrusek)</i>	367
<i>Sociologie Georga Simmela od profesora Dr. T. G. Masaryka</i>	377

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, I. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, I. 217, 218, fax (02) 24 22 02 78, e-mail sreview@mbox.cesnet.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. It is directed towards developing this field and the teaching of it as an academic discipline, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require an original, and two legible copies which do not state the name or workplace of the author in order for the reviewing process to be anonymous. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month of the date of a manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and a basic, relevant curriculum vitae.

Transformační procesy v socio-ekonomické perspektivě*

JIŘÍ VEČERNÍK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Transformation in the Socio-Economic Perspective

Abstract: Transformation cannot be completed unless markets hit not only the formal, but also the substantive aspect of economy. It involves economic institutions (first of all private ownership), economic behaviour (based on „cash nexus“ as well as confidence and other traditional values) and economic actors (especially the middle classes). The economic problems of 1996-1997 indicate the incompleteness of the transformation in the substantive sense. It involves the insufficient shift of „class hegemony“ from the working class, which shields – by its rigidity – the former bureaucratic nomenklatura, towards the middle classes, who by their economic, market-public ambivalence support the balanced social encapsulation of the economy, and also support the alteration of democratic governments by their political, left-rightist ambivalence. However, despite the fact that the expansion of the middle classes is not yet sufficient to anchor market processes, the progress made so far is still impressive.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 3: 259-272)

Rozměry společenské transformace jsou stejně nesčetné jako snahy redukovat ji jen na určitý výsek. Takovou redukcí není nutně třeba pokládat za akt voluntarismu. Velí tak totiž ekonomie myšlení i jednání, prostá nemožnost pojmout složitost společenské reality jednou teorií či jedním přístupem. Tím spíše pak nemožnost pokoušet se ji měnit pomocí jedné dimenze či optiky, byť sebestoučenější a sebestopracovanější. Jedno však platí zejména, totiž že abstrakce z minulého vývoje je vždy nekonečně jednodušší než projektování budoucího vývoje, a tím spíše pak samotná konstrukce reality na základě takové abstrakce.

Jde o to, že každá teorie a každá disciplína si přirozeně z reality vybírají to, co se lépe do jejich rozvrhu hodí a co jsou schopny svým konceptuálním aparátem zpracovat. Žádná konkrétní společnost však není postavena jen na několika prvcích, rozměrech či strukturách. Žádná živá společnost nikdy ani zcela nekončí, ani zcela nezačíná. A v žádné společnosti neexistuje zcela pevný bod (ať v podobě struktury, segmentu reality či sociální skupiny), o který by bylo možné se spolehlivě opřít. Jsou jen vztahy mezi různými vrstvami reality, dialog mezi sociálními skupinami, potýkání se jedněch zájmů s druhými, zátěž minulosti a směna generací s odlišnými aspiracemi.

Česká transformace byla v mnohém postavena na předpokladech o trhu jako přirozeném stavu společnosti a tržním chování jako „druhé přirozenosti člověka“. Je prý jen

*) Tento výzkum je prováděn v rámci grantů 403/06/0386 a 403/96/K120 Grantové agentury České republiky. Autor tímto děkuje za cenné připomínky recenzentů, které ho povzbudily k podstatnému přepracování textu.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 222, 223, fax (02) 24 22 02 78, e-mail vecernik@mbox.cesnet.cz

třeba odstranit bariéry, které komunismus vystavěl, aby se tato přirozenost mohla projevit, uplatnit a rozvinout ku prospěchu všech. Proto se především musí liberalizovat ceny, aby účastníci trhu dostávali pravdivé signály o nákladech a vztahu nabídky a poptávky. Proto se musí rychle privatizovat výrobní prostředky, aby aktéři trhu byli skutečně nezávislí a jen sami sobě a svým zákazníkům odpovědní. A proto se stát musí omezit na zajištění stabilního makroekonomického rámce a pevné měny. Ekonomickou mikrosféru je třeba ponechat aktérům samotným, neboť milióny jejich drobných denních rozhodnutí jsou ve svých důsledcích racionálnější než jednotlivá velká rozhodnutí vlády nebo jakéhokoli jiného „moudrého“ centra.

Jasný jazyk nových českých politiků stejného ekonomické školení oslovil takto v roce 1992 českou veřejnost přesvědčivěji než matná řeč o hledání třetích cest a kompromisů mezi minulostí a budoucností. Jejich monolog byl navíc přesnou paralelou diskursu mezinárodních institucí bdících nad světovým kapitalismem. Suchá řeč makroekonomických čísel rovněž převážila nad skepsí týkající se stagnující podnikové ekonomiky. Forma převládla na substanci, a tak již na podzim roku 1993 premiér Václav Klaus mohl překvapit veřejnost sdělením, že všechny základní kroky transformace byly provedeny, a proto lze ekonomickou reformu považovat za ukončenou. Nebylo ostatně pochyb o tom, že ceny většiny komodit a služeb byly uvolněny, že 75 % produkce formálně pocházelo ze soukromého sektoru a makroekonomická stabilita se zdála být zajištěna.

Z hlediska základní legislativy může být transformace jistě považována za krátkou a podle Jeffreyho D. Sachse [1991] by měla být překonána skokem. Pokud však bereme v úvahu i nutné přebudování ekonomických institucí a mechanismů, reforma je nutně dlouhým procesem. Uvážíme-li navíc implementaci norem v ekonomickém chování a nutné „sociální zapouzdření“ tržní ekonomiky [Etzioni 1988], přechod musí být chápán jako velmi dlouhý historický proces. Zde je stále poučná teorie Ralfa Dahrendorfa o trojích hodinách, z nichž každé jsou nastaveny na jinou rychlost: hodiny pro ústavodárné změny (čas právníků) tikají nejrychleji, hodiny pro nastolení dobře fungující a stabilní demokracie a trhu (čas politiků) krácejí volněji a hodiny pro změny v názorech a vzorech chování lidí (čas občana) jdou nejpomaleji [Dahrendorf 1991]. Přitom u nás byly cválající „hodiny právníka“ ještě trochu předběhnuty „hodinami ekonoma“ odměřujícími trysk opětovné „původní akumulace kapitálu“.

Trhy se neprosadí v úplnosti, ani noví aktéři (firmy, banky, fondy, komory, sdružení, odborové organizace) nebudou hotovi se chovat přiměřeně tržní ekonomice, dokud všechny strany dialogu nebudou dostatečně zakotveny v tržní společnosti [Polanyi 1944]. Pro takovou intenzivní reimplementaci trhů může česká společnost čerpat ze dvou důležitých zdrojů. Jedním z nich je kolektivní paměť z předválečného období, resp. z dlouhé historie kapitalismu v českých zemích, který je už v 19. století uvedl do společnosti nejprůmyslovějších zemí. Druhým potenciálním zdrojem jsou návyky vytvořené pod tlakem komunistického režimu, ať záměrně (což zde zčásti ztotožňujeme s neoklasickým chováním), nebo nechtěně (alternativní strategie přežití). Jakkoli toto dědictví představuje primárně zátěž současného rozvoje kapitalismu, v pohledu „mainstreamové“ ekonomie by mohlo přinést i určité výhody.¹ Toto je však třeba právě otevřít jako velkou otázku.

¹) Pojem „mainstreamová“ nebo také „standardní“ ekonomie používáme podle V. Klause [1995]. Ta je zřejmě nejlépe představována učebnicí ekonomie P. A. Samuelsona a W. D. Nordhause

V tomto článku předkládáme různé perspektivy zkoumání transformačního dění „zevnitř“, kontrastující s převládajícím makroekonomickým přístupem, jež sledují proces „zvenčí“ a v podstatě až podle dosažených výsledků. Jde tu ovšem pouze o různé modifikace propojení sociologického a ekonomického pohledu, které je žádoucí uplatnit v zájmu většího realismu našeho poznání a pochopení jak současné situace, tak výhledu do budoucnosti. Nejprve tedy ukazujeme na změnu ve vzorcích ekonomického chování v přechodu od komunismu ke kapitalismu, zjevné i skryté prvky kontinuity a uvažujeme o výhodách či nevýhodách pro další vývoj. Dále upozorňujeme na průnik ekonomického a sociologického pohledu, tak jak se uplatňuje v dlouhé badatelské tradici otevřené Maxem Weberem, na kterou by zřejmě bylo opět vhodné navázat. Nakonec zdůrazňujeme význam reálných aktérů transformace, společenských tříd, a zejména pak středních vrstev procházejících významnými proměnami. Jakkoli jde jen o střípek možného přínosu socio-ekonomie, nabývá právě v transformačním procesu na významu.

Léčky neoklasických ctností

Komunistický režim nakládal s ekonomikou jako s jedinou velkou, přísně hierarchicky řízenou továrnou, v níž se zastavil čas. Z toho pak vyplývaly jeho devastující účinky na individuální odpovědnost, pracovní motivaci a investice do osobní kvalifikace. Namísto tradičních ctností inovativní a kvalitní práce byli pracovníci vedeni k pravému opaku, totiž aby potlačovali pocit odpovědnosti za výsledky své práce, skrývali své znalosti a vykonávali práci pokud možno rutinně. Stejně jako státní podniky, také lidé se rychle naučili žít v rámci „měkkých“ rozpočtových omezení očekávajice nízkou, zato však zaručenou životní úroveň. Druhotně a potají pak rozvíjeli náhradní činnosti a uchovávali si sféry intimní svobody, alternativní realizace a dodatečných zdrojů.

Ekonomická transformace byla naopak proklamativně ovládána liberálním a neoliberalním laděním razícím myšlenku, že je to vždy jedinec, který právě sledováním vlastního prospěchu nejlépe přispívá k celkovému blahobytu společnosti. Takovýto myšlenkový proud je ostatně považován za přirozenou reakci na desetiletí nefunkční direktivní ekonomiky a vlády kolektivistické marxistické doktríny.² Za jedinou „pravou“ ekonomii byl vyhlášen neoklasický přístup (jakožto protiklad falešné marxistické politické ekonomie) a ten byl také široce legitimizován poté, co se stal explicitní ekonomickou doktrínou vládních ekonomů. Měl přitom posloužit nejen jako teoretické zázemí ekonomické reformy, ale také jako základ pravicové politické orientace.³

Podle předpokladů moderní ekonomie můžeme pracovníě definovat „neoklasické chování“ jako syntézu materialistické, racionální a individualistické činnosti. Otázkou potom je, co z tohoto hlediska může být přejato z minulosti, tj. nakolik bylo takové chování povzbuzováno nebo omezováno komunistickým režimem. Následně se pak můžeme ptát, jaké jsou výhody a nevýhody takového chování v tržní situaci. Zdá se, jakkoli to zní paradoxně, že některé prvky předchozího „reálně socialistického“ ekonomického chování

[1995]. Charakteristickým rysem je, že tato v jádru neoklasická ekonomie se sama historicky nijak nesituuje a hovoří o sobě pouze jako o ekonomii vůbec, bez možnosti jiných škol či alternativ.

²) „Potichu (a zjednodušeně) se předpokládalo, že pokud se lidé z Východu nechtějí vrátit ke svým komunistickým a sociálně tržním utopiím, zvolí Hayeka, Friedmana nebo Buchanana“ [Kovács 1993: 85].

³) Jak jednou prohlásil Tomáš Ježek, každý, kdo opravdu něco ví o ekonomii (což znamená moderní neoklasickou teorii), musí volit politickou pravici (*Lidové noviny*, 21. října 1995).

(ovšemže hlavně jeho prvků zformovaných v kontrastu k původní komunistické ideologii) bychom mohli považovat za jakési paralely neoklasických předpokladů. Uvedme několik příkladů o tom, že komunistický režim v určitém smyslurazil cestu právě tomu, co nazýváme „neoklasickým chováním“.

1. Komunistický systém především vykořenil nebo výrazně oslabil pouta mezilidské spřízněnosti a zbavil reálného obsahu takové pojmy, jako jsou „národ“, „obec“ nebo „stav“ (ve smyslu profesní komunity), přičemž je nahradil mechanickým a administrativním vztahem jednotlivého (a navíc neplnoprávného) občana ke státu. Příbuzenské a rodinné vztahy byly poníženy na „nukleární rodinu“, ztotožněnou s hospodařící domácností. Tím, že potlačoval sociální strukturu a systematicky rozrušoval síť občanské společnosti, režim pokořoval jedince a přetvořil si je na standardizované jednotky fungující v rámci státního aparátu.⁴ Tím ovšem zároveň jednotlivce izoloval a „osvobozoval“ od sociálních vztahů, což je plně v souladu s předpoklady klasické, individualistické perspektivy.⁵
2. V programovém úsilí o zničení atributů „buržoazní společnosti“, považované za trvající hrozbu nového režimu po jeho násilném ustavení, komunisté systematicky ničili morální základy lidského chování. Nejen fungování církví, ale všechny aktivity směřující k morální výchově byly potlačovány ve prospěch státního monopolu paušální ateistické výchovy a drmolení pouček o tzv. socialistickém vlastenectví. V ekonomické oblasti bylo podvádění státu a rozkrádání majetku povýšeno na nepsané pravidlo v často opakovaném rčení „kdo nekrade, okrádá svoji rodinu“. Bylo tu tedy obojí, tj. jak vyhledávání prospěchu na úkor druhých (rent-seeking) a dosahování blahobytu nezákonnými způsoby, obé s atributy „neoklasického chování“ neslučitelné, tak osvobození od morálních předpokladů, jež s nimi naopak slučitelné je. Morálka je totiž podle tohoto přístupu vůči trhu endogenní, nikoli exogenní.⁶
3. Podle marxistické doktríny je uspokojování materiálních potřeb hlavní motivací lidského chování a společenského vývoje.⁷ Ekonomická struktura (soustava výrobních vztahů) představuje v tomto pojetí základnu společenského života jako celku, přičemž

4) Pojem „potlačená sociální struktura“ – formulovaný Z. Fergeovou [1993] – se vztahuje k situaci, kdy strukturální síly nemohou působit normálně, protože jsou omezovány bariérami záměrně vytvořenými komunistickou vládnoucí třídou.

5) Již zakladatel klasické ekonomie Adam Smith totiž obhajoval atomizaci sociálního života a konsekventně podezíral obchodníky z toho, že se scházejí jen proto, aby konspirovali proti zákazníkům [Granovetter 1985: 484].

6) To také odpovídá názoru Václava Klause, že trh sám vytváří tu nejlepší morálku: „Chtěl bych zdůraznit své nejhlubší přesvědčení, že trh spontánně vytváří svou etiku, etiku, která je v souladu s obecnými představami drtivé většiny lidí o morálce a slušnosti v mezilidských vztazích. Podstatné je to, že se jedná o vztahy mezi lidmi vyšlechtěné ‚zdola‘ jimi samotnými, ne o vztahy implantované ‚shora‘, moralizující a vlastně nedemokratickou elitou (...) Tato etika je souměřitelná s jakýmkoli vnějšně dosazovanými a postulovanými morálními zásadami a hodnotami“ (*Český deník*, 17. září 1993).

7) Zde by ovšem mohli někteří ekonomové namítat s tím, že ekonomie je nauka o vzácných zdrojích vůbec, bez ohledu na jejich charakter. Zde je třeba upozornit na Garry Beckera, který nejvíce inspiroval aplikaci neoklasických pouček na mimoeconomické chování [Becker 1976; 1981]. Materialismus „mainstreamové ekonomie“ je ovšem explicitní: „ekonomie je věda o činnostech, které se týkají výroby a směny statků“ [Samuelson, Nordhaus 1995: 4].

právní, stejně jako mravní normy jsou od uvedené základny pouze „odvozeny“ nebo ji „produkovány“. Vytvářejí tak druhotnou „nadvstavbu“, která vlastně nemá autentický vnitřní život či schopnost zásadních změn. Prvořadá role ekonomiky, ekonomické základny a materiálních potřeb jsou společné jak neoklasické, tak marxistické perspektivě, byť se v předpokladech liší tím, že hierarchie lidských potřeb (či spotřebitelských preferencí) je v prvním přístupu vnitřně zakotvená a v druhém fakticky zvnějšku vnučená.⁸

Ačkoli socialismus byl ve svých institucionálních strukturách většinou premoderní a vedl od „univerzalisticko-výkonového“ vzorce zpět ke vzorci „partikularisticko-askriptivnímu“ [Srubar 1991: 428], měl i některé moderní rysy. Jestliže moderní západní společnost charakterizujeme jako „individualistickou, demokratickou, kapitalistickou, vědeckou, světskou a stabilní“ [Alexander 1994: 168], pak některé rysy (demokratické a kapitalistické) chyběly, jiné se však posilovaly (explicitě světskost a stabilita, implicitě a oproti ideologii ovšem také individualismus) a další byly alespoň předstírány a zejména v pozdních obdobích halasně proklamovány (vědecký charakter).

Podle S. N. Eisenstadta bylo hlavním cílem komunistických společností podnitit industrializaci a mobilizovat lidi pomocí technického vzdělání. Zároveň ovšem autor dodává, že tyto společnosti „ve snaze dohnat rozvinutější země zvolily a totalizovaly jakobínské ideologické a institucionální prvky modernity“ [Eisenstadt 1992: 33]. Česká společnost však neměla žádný prospěch z oktrojované industrializace a mobilizace. Na rozdíl od jiných zemí středovýchodní Evropy (dále SVE) tento program vyústil v zaostávání a demobilizaci tvořivé části společnosti. Současně nahradil korporativistické uspořádání sociální hierarchie, zahrnující silné, rozšiřující a diverzifikující se střední vrstvy, nucenou jednotou, představující jakousi směs manifestního veřejného kolektivismu a faktického soukromého individualismu.

Je však velikou otázkou, zda ony „neoklasické ctnosti“, které komunismus, ať už v souladu s ideologií, nebo proti jejím intencím v minulosti prosazoval a nám pro budoucnost zanechal, představují pozitivní výbavu pro další vývoj společnosti, odehrávající se již v podmínkách obnovujícího se kapitalismu. Jde o to, zda neoklasické chování je postačující podmínkou pro vznik tržní ekonomiky a její stabilizaci. Odmítneme-li koncepci „autonomní ekonomiky, fungující na základě vlastní koherentní logiky nezávisle na ostatních sférách společenského života“ [Block 1985: 19], je třeba kombinovat ekonomickou a sociologickou perspektivu a sledovat probíhající proměny jako vzájemně závislé a konfliktní. K odpovědi bychom měli hledat inspiraci v různých modifikacích vzkříšené ekonomické sociologie, která oživuje tradice Maxe Webera, Josepha Schumpetera a Karla Polanyiho [Smelser, Swedberg 1994].

Nevyslyšené výzvy socio-ekonomie

Zatímco tradiční teorie modernizace se dobře snoubí s utilitárním, racionalistickým a individualistickým paradigmatickým neoklasické ekonomie, socio-ekonomie naopak toto paradigma energicky vyzývá. Slovy Amitaie Etzioniho jde o syntézu, která neoklasický

⁸⁾ Z druhé strany zase B. Perret a G. Roustang poukázali na „hlubinnou filozofickou příbuznost“ mezi komunistickým a liberálním myšlením, v obou případech se vztahujícím k „utopické vizi společnosti, která je plně založena na ekonomice a ve které je zrušena politika jako samostatný řád regulující lidské chování“. Podle těchto autorů „marxismus i liberalismus teoreticky ztotožnily společenského jedince s výrobcem, byť každý vlastním způsobem“ [Perret, Roustang 1993: 23].

přístup nikterak neodmítá, ale snaží se jej zahrnout do širšího rámce, v němž funguje jako pouze dílčí přístup, jeden z více komplementárních. „Neoklasické faktory“, které formují trhy a racionální rozhodování, musí být doplněny dalšími determinanty formujícími lidské ekonomické a sociální chování. Z teoretického zázemí a sociologických kořenů tohoto integrativního přístupu by měly být zmíněny myšlenky Karla Polanyiho a Josepha Schumpetera, který explicitě navazoval na Maxe Webera.

Polanyi identifikoval dva odlišné rozměry ekonomického života: (1) substantivní aspekt, který zahrnuje institucionalizované vztahy mezi lidmi a jejich sociálním a přírodním prostředím a současně i nástroje směřující k uspokojení lidských potřeb; (2) formální aspekt, který sleduje výběr mezi alternativami v podmínkách vzácnosti prostředků a zaměřuje se na logický vztah mezi nástroji a cíli. Podle Polanyiho neoklasická ekonomie studuje pouze formální aspekt a opomíjí onen substantivní. „Klamem ekonomů“ je pak vydávat první aspekt za celek ekonomického života: „Cesta ke svobodnému trhu byla otevřena a ponechána otevřenou jen díky neobyčejnému růstu kontinuálního, centrálně organizovaného a kontrolovaného intervencionismu. Učinit Smithovu ‚prostou a přirozenou svobodu‘ slučitelnou s potřebami lidské společnosti, se ukázalo být tou nejsložitější věcí“ [Polanyi 1944: 140].

Podle uvedeného přístupu je veškeré ekonomické jednání nějakým způsobem „uloženo“ (embedded) v institucionální základně a sociální struktuře [Polanyi, Arensberg 1957; Martinelli, Smelser 1990; Granovetter 1985]. Ekonomické chování či ekonomika nemohou být považovány za nezávislý systém, navíc kontrolující všechny ostatní sféry společenského života. Na rozdíl od neoklasického pojetí svobodného trhu jakožto přirozeného stavu ekonomiky Polanyi tvrdí, že „nebylo nic přirozeného na laissez-faire“ a že ekonomika laissez-faire byla vlastně výtvorem záměrné státní aktivity. Na historickém materiálu také ukázal, že „tržní ekonomika může existovat pouze v tržní společnosti“ a že „práce, půda a peníze pochopitelně nejsou jenom zbožím“ [Polanyi 1944: 139, 141, 71, 72].

Joseph Schumpeter, který horlivě propagoval teoretickou abstraktní ekonomii neoklasického typu po svém příchodu do USA, soustředil později své veškeré úsilí na vyvážení formálních a institucionálních aspektů ekonomie a na překonání nastalého odcizení mezi ekonomikou a sociologií: „Brzy pocítil, že teoretická ekonomie opřená o matematiku začala nepřiměřeně monopolizovat ekonomii, ke škodě historie a sociologie. Začal varovat právě před tím typem ekonomie, kterému předtím sám tolik napomáhal“ [Swedberg 1990: 35]. Tím také Schumpeter následoval Maxe Webera v jeho snaze smířit marginalistickou a historickou ekonomickou školu postulováním jejich průniku, který Weber sám původně nazval socio-ekonomií.

Namísto abstraktního designu ekonomického chování ukotveného v modelových uspořádáních nabízí socio-ekonomická perspektiva cosi jiného. Živena výše uvedenou tradicí odhaluje realističtější obraz lidského chování, které není jen vnitřně určeno rigidními hierarchiemi preferencí a racionálními schémata, ale zároveň vnějšně podmíněno sdílenými nebo obyčejovými vzory a hodnotami jak užšího společenství, tak i větší společnosti. Podle Etzioniho funguje morální chování nezávisle na hledání prospěchu a je v tomto ohledu neredukovatelné. Autor zdůrazňuje, že „je účelné vidět výběry jako mnohohrstevné, mnohoúrovňové události, ve kterých jsou morální a na osobní blaho orientované akty složité propojeny“ [Etzioni 1988: 67].

Socio-ekonomické paradigma ve formulaci Etzioniho tedy prohlašuje, že: (1) lidé sledují nikoli jeden, ale přinejmenším dva neredukovatelné směry užitečnosti a mají dva zdroje hodnocení, totiž osobní blaho a morálku; (2) vedle racionálních úvah lidé často činí neracionální nebo subracionální výběry, a to především protože staví na svých normativně-afektivních základech a teprve sekundárně proto, že mají omezené intelektuální schopnosti; (3) namísto neoklasických předpokladů, že jedinou rozhodovací jednotkou je jedinec, je třeba zdůraznit, že primárními rozhodovacími jednotkami jsou sociální kolektivity a že individuální rozhodnutí často odrážejí kolektivní atributy a procesy [Etzioni 1988: 4, 90].

Etzioniho socio-ekonomie je jedním z více proudů „nové ekonomické sociologie“, která byla formulována v 70. letech jakožto syntéza ekonomického studia a sociologického výzkumu zaměřeného na ekonomické instituce a procesy. Zatímco „stará ekonomická sociologie“ chtěla být komplementem standardní ekonomie, její moderní obdoba chce nabízet alternativní a zpravidla širší vysvětlení [Smelser, Swedberg 1994; Martinelli, Smelser 1990]. Jak ukazuje Alexander, jeden z ústředních konceptů – totiž Granovetterova „síla slabých tržních vztahů“ [Granovetter 1974] – je právě součástí neomoderní obnovy tržní teorie, která představuje intelektuální rehabilitaci Adama Smitha a obnovení Schumpeterova „tržního realismu“. V protikladu k vykořeněnému, vykořisťovatelskému trhu je kladen trh jako pole sociálních a interaktivních vztahů [Alexander 1994: 185].

Samozřejmě jak „silné“, tak i „slabé“ sociální vztahy působí problémy, a to zejména v kontextu transformace. Na jedné straně nacházíme zakořeněná sociální pouta (nomenklatura a staré sítě známostí, lokální mafie), jejichž potenciál se zřejmě ještě zvětšil nejprve semknutím se před počáteční hrozbou vyplývající z nové politické situace, později pak příležitostmi k výjimečným ziskům v privatizačním procesu a expandujícím obchodu. Mnozí lidé vytvářeli zájmové skupiny, kartely či klany a snadno profitovali z legislativní pouště během prvních kroků reformy. Naproti tomu slabá sociální pouta činí populaci bezbrannou, chybí-li komunitní a lokální struktury, profesní asociace a další organizace občanské společnosti.

V takovém nevyváženém prostředí nerovných šancí a slabých institucí se trh obje-
vuje ve zmrzačené podobě, vtrhává na scénu obchodními kartely, stále všemocnými v poměru k rozptýleným spotřebitelům (chybějící spotřebitelská sdružení, slabá kontrola). V některých případech administrativní proces řídicí privatizaci ještě posílil monopolní pozice firem a v jejich rámci pak rozhodovací pravomoci manažerů. Bludný kruh se uzavírá: od nedokonalého a někdy pouze iluzorního trhu se očekává, že bude vytvářet tržní společnost a podnikatelskou etiku, od kterých se naopak předpokládá, že budou poskytovat dobré prostředí a mechanismus sociální kontroly trhu. Navíc odpovědnost státu je explicitně předkládána jako minimální, v kontrastu se sociálně-tržním přístupem *Ordo liberalismu* [Barry 1993].

Abychom mohli studovat tyto procesy, je třeba otevřít hranice mezi ekonomii a sociologií. Jedním z nejdůležitějších témat v této oblasti je sociální stratifikace, a to ve smyslu etablovaných i krystalizujících struktur, univerzálních i diferencovaných vzorců chování, sociálních i ekonomických „životních stylů“, které jsou povětšinou propojeny s typy vlastnictví a profesními komunitami. Sociální třídy a vrstvy totiž zajišťují konformitu individuálních ekonomických aktů jak vůči trhu, tak vůči sociálním normám. Jestliže doposud nejsou přítomny nebo zůstávají nevykrystalizované, chybí zpravidla i respekt k nepsaným pravidlům a vyšším normám. Neoklasické chování „neuložené“ v sociální

struktury a zbavené společenské kontroly se pak stává pro ekonomiku spíše destruktivní než konstruktivní. Reálný kapitalismus tak navazuje na reálný socialismus v pokračování úzce materialistického chování a atomizace společnosti.

Nedovršené „tři revoluce“ středních vrstev

Ekonomická transformace je nutně doprovázena a podporována (či naopak zpomalována) měnicími se sociálními strukturami. Vztah mezi ekonomickými a sociálními procesy, jakkoli úzký, má ovšem daleko ke kauzálnímu. V současných změnách se protíná několik historických rovin sociální struktury, z nichž některé se aktivovaly, jiné byly potlačeny, další nově vznikají a všechny nějak navzájem interagují. K jejich sledování můžeme použít různé metodologické optiky a pohybovat se někde mezi dvěma extrémy: na jedné straně perspektivou kvalitativně identifikovatelných tříd vznikajících v určité historické situaci (jako je například maloburžoazie), na druhé straně perspektivou především kvantitativních, empiricky víceméně všude nějak ohraničitelných vrstev (jako jsou například střední vrstvy).⁹

Při studiu transformace je třeba věnovat zvláštní pozornost středním vrstvám jako komparativně snadné a statisticky dobře podchytitelné kategorii podnikatelů a „bílých límečků“. Komunistický režim usiloval o vytlačení středních vrstev mimo scénu sociálního a duchovního života. Měl být zasut fakt, že tyto vrstvy představovaly nejdůležitější sociální skupinu předválečného Československa (35 % populace v roce 1930) a že byly ideově podporovány tehdejšími politickým režimem jakožto integrativní amalgám společnosti. Česká společnost byla charakterizována jako „téměř jednolitá vrstva městských dělníků, zřízenců, nižších a středních úředníků, jejichž objektivní podmínky životní se čím dál více připodobňují a kteří ani mentalitou se od sebe příliš neliší, jsouce orientováni podle jednotné masové kultury dneška“ [Ullrich 1937: 43].

Nahrazení středních vrstev dělnickou třídou v roli ekonomického a politického „hegemona“ společnosti mělo potvrdit a legitimizovat komunistický režim. Střední vrstvy byly eliminovány fakticky (vyvlastněním a následnými odvětvovými a profesní přesuny), v kolektivní paměti (označkováním maloburžoazie jako reakčního elementu a inteligence jako nespolehlivé a podezřelé vrstvy) i ve statistickém obraze (manipulací s profesními kategoriemi a formálním rozdělením populace na konglomeráty dělnické třídy a ostatních zaměstnanců). Pečlivě evidovaný třídní původ se stal nástrojem kontroly sociální mobility, přístupu ke vzácným statkům a klíčem k důležitým pozicím. Nejenže podnikatelé a živnostníci byli eliminováni, také úřednické „bílé límečky“ byly omezeny ve svých existenčních podmínkách a profesní mobilitě. Pod společnou nálepkou zaměstnanců se nečinily žádné rozdíly ve způsobu a úrovni odměňování či v dispozicích umožňujících odlišení životního stylu mezi řadovými nemanuálními pracovníky a profesionály.¹⁰

⁹) Zde se snažíme důsledně rozlišovat mezi kvalitativním konceptem sociální třídy a hierarchickým konceptem sociální vrstvy, s paralelami „třídní struktury“ a „sociální stratifikace“. Je ale třeba poctivě říci, že toto rozlišení nemůže být nikdy zcela důsledné a že v západní sociologii se zpravidla používá pojmu „třída“ a „třídní struktura“ pro oba případy.

¹⁰) V 50. letech u nás slovo „inteligent“ ostatně sloužilo jako nadávka, jímž se mínilo parazitní a destruktivní chování. Duševní práce nebyla vlastně nikdy v podmínkách komunistického režimu plně rehabilitována, a to přes rozšířenou vědeckotechnicko-revoluční rétoriku v 70. letech. I v tomto směru může být komunistické a liberální myšlení, formulované z tohoto hlediska nejlépe Hayekem [1990] chápáno jako paralely.

Jakožto společnost *ex definitione* nekonfliktní, komunistický systém zdůrazňoval stejnorodou společnost jakožto nejvyšší dlouhodobý cíl. Protože však sociální homogenita byla vnucována zvenčí politickou vůlí, mnoho jemných rozdílů naopak přežilo a rozvíjelo se. Na konci 60. let byla česká společnost ukázána jako společnost s již výraznou a dále krystalizující sociální stratifikací. Rozdíly ve vzdělání a složitosti práce představovaly hlavní osu diferenciací, propojenou s rozdíly v životním stylu a spotřebě. Tato pozvolná stratifikace ovšem kontrastovala s extrémně strmou pyramidou moci a extrémně plochým rozdělením výdělků [Machonin 1969]. Nicméně počáteční formy stratifikace západního typu byly dále podemlety destratifikačním účinkem tvrdě renovovaného komunistického systému 70. a 80. let. Nedostatek ekonomických inovací vedl k oslabení stratifikační hierarchie a rostoucí inkongruenci jednotlivých dimenzí sociální pozice [Boguszak, Gabal a Matějů 1990: 183].

Přes veškeré úsilí o vyrovnání rozdílů polistopadový režim nezdědil sociálně homogenní společnost, nýbrž naopak řadu zafixovaných rozdílů. V popředí zájmu se ocitla nejprve předchozí „vládnoucí třída“ (nomenklatura). Podle jedné rozšířené hypotézy to byla nomenklatura sama, která přispěla ke kolapsu komunistického režimu v zemích SVE. V některých zemích (Polsko a Maďarsko) předchozí managementy totiž inspirovaly a pak i aktivně využívaly zákony, které umožnily transformaci částí státních podniků do jejich vlastních soukromých firem. V jiných zemích zase nomenklatura využila institucionální a legislativní vakuum zanechané kolapsem komunistického státu k převedení značné části státního majetku do vlastních rukou. Ivo Možný, který pozoroval transformaci optikou sociologie rodiny, usoudil, že hlavní příčinou účasti komunistické elity na převratu bylo to, že chtěla užívat svého majetku otevřeně a předávat jej legálně svým dětem [Možný 1991].

Sociální stratifikace reformních společností je zatím ještě velmi vzdálena Západu, kde jsou střední vrstvy dominantní ve statistickém i sociálně politickém smyslu. Nejenže se ve vyspělém kapitalismu tradiční dělnická třída neustále zmenšuje ve prospěch terciéru, ale hlavní sociální napětí je také lokalizováno právě do nitra středních tříd. Peter L. Berger to formuloval takto: „Současné západní společnosti jsou charakterizovány pokračujícím konfliktem mezi dvěma třídami, totiž starou střední třídou (zaměstnanou v produkci a distribuci materiálních statků a služeb) a novou střední třídou (zaměstnanou v produkci a distribuci symbolických znalostí). Jsou to *Belehrung*, *Betreuung* a *Bepflanzung* (indoktrinace, terapie a plánování), které představují hlavní funkce nové intelektuální třídy, která je politicky a ideologicky lokalizována nalevo od staré střední třídy a je hlavním antagonistou kapitalismu“ [Berger 1986: 67-68].

Takový konflikt je ovšem v transformujících se zemích přinejmenším pozdržen, vzhledem k zátěži minulosti a složitostem vývoje. Privatizace a liberalizace ekonomiky uvádí v první řadě na scénu malé podnikatele, kteří jako první vystupují z šedé masy státních zaměstnanců. Transformace části zaměstnanců do plnohodnotné „service class“ je už méně zřejmá a nepochybně složitější.¹¹ Jakkoli jsou „vyšší zaměstnanci“ novým režimem zanedbáváni, cítí se stále jako jeho opora, a proto se také obtížně rozhodují mezi

¹¹) Zde máme na mysli koncept K. Rennera, tak jak jej rozvinul J. H. Goldthorpe a další. Příslušníci „service class“ jsou vázáni spíše služebním vztahem než pracovní smlouvou a zaujímají střední pozici mezi kapitalisty a dělníky, což má integrativní funkci pro společnost [Goldthorpe 1995].

pasivní loajalitou a pokušením aktivní sebeidentifikace. Toto dilema se řeší v rámci mírné diverzifikace uvedené skupiny podle míry návratnosti jejich sympatií k režimu.

Jakkoli svízelně, střední vrstvy se v transformaci dostávají do popředí, a to v důsledku tří „revolučních“ procesů. Každý z nich buď obnovuje předválečný stav, nebo přizpůsobuje situaci rozvinutým západním zemím a každý přivádí na scénu určitou specifickou kategorii. Prvním je „*kapitalistická revoluce*“ vyvolaná tím, že transformace otevřela cestu k volnému podnikání a učinila z podnikatelů klíčové figury při znovunastolení tržního řádu. Druhým je „*informační revoluce*“ daná tím, že od transformace se očekává otevření dveří k technologickým a organizačním inovacím, jež umožňují vzestup lidí s vysokými odbornými předpoklady. Třetím je expanze „*společnosti služeb*“, díky níž se má vyrovnat zastaralá ekonomická struktura směrem k terciárnímu a kvartérnímu sektoru a tím eliminovat „marxistická privilegia“ produktivního sektoru.

V tomto ohledu existují značné rozdíly mezi zeměmi SVE. Jde o rozdíly dané jak historickými kořeny, tak i nedávnými změnami. Zatímco Maďarsko, Polsko a Slovensko byly před válkou většinou agrárními zeměmi, české země měly mnoho průmyslu a živností. Zatímco v Maďarsku a Polsku se drobné služby začaly znovu provozovat na počátku 70. let, v bývalém Československu byly omezeny na minimum až do roku 1989. A konečně zatímco vyšší vzdělání se rozvíjelo trochu rychleji v Polsku a na Slovensku, vykazovalo pomalé tempo růstu v Maďarsku a českých zemích. To vyústilo do nestejně rychlosti změn v jednotlivých zemích po roce 1989. Zdá se však, že jmenované „revoluce“ nastartovaly náhle, probíhaly rychleji a snad byly i poněkud lépe sladěny v České republice než v jiných zemích SVE.

Protože závažnější změny započaly v České republice až po roce 1989, mobilitě posloužilo více sociálně ekonomických kanálů a česká reforma tak mohla oslovit širší okruh populace. Přes dobré startovní podmínky a komparativní výhody české ekonomiky narazily však zmíněné procesy na bariéry. Drobnému podnikatelskému stavu nebyla ze strany režimu poskytnuta téměř žádná podpora, zato však od samého počátku naložena břemena přinejmenším stejná jako v zemích etablovaného kapitalismu. V důsledku toho počet živnostníků dnes začal opět klesat. Využití a návratnost vzdělání se zase rozštěpily do tržního a veřejného segmentu s téměř protikladným vývojem v oblasti příjmů, prestiže a moci. Zatímco tržní segment (především manažeři, ekonomové a právníci) postupuje, veřejný segment (učitelé, lékaři, výzkumní pracovníci) zaostává. Služby se široce rozvinuly v oblasti tradičních materiálních služeb, velmi pomalu se však šíří ve sféře produkce a distribuce informací.

I když budeme optimisty, pokud jde o další vývoj středních vrstev, zatím zřejmě platí, že míra jejich expanze a dosažený stupeň jejich „tržní kultivace“ nepostačuje ještě k pevnému sociálnímu ukotvení tržních procesů. Nejde jen o to, stát se podnikatelem v obecném slova smyslu (tj. majitelem živnostenského listu, obchodní či akciové společnosti), ale se znalostí věci skutečně podnikat v určité oblasti a vybudovat jméno firmy. Ale i veřejný sektor, jakožto antipod tržního systému a zároveň jeho opora, si musí vybudovat stabilní strukturu, mobilitní kanály a systém odměn (v němž musí být nějak kompenzovány nižší příjmy). Teprve potom budeme zřejmě moci hovořit o stabilitě tržního řádu a očekávat jasnější ohraničení konfliktu mezi „starými“ a „novými“ sociálními vrstvami v jejich širších obrysech, namísto dnešní mozaiky lokálních konfliktů mezi jejich podskupinami a segmenty.